

19.Yüzyıl Siverek’inde Şehir, Ticaret, Mekân *

Ekrem Akman **

Öz: Osmanlı/İslam şehir unsurları içinde cami, pazar ve hamam üç temel mekânı oluşturmaktadır. Şehir hinterlandından getirilen ürünlerin değişiminin yapıldığı pazar yerleri, temizlik için hamamlar ve cuma namazı kılınan caminin etrafında oluşan şehirlere daha sonra başka unsurlar eklenmişse de bu üç yapı, şehrin mahalleler dışındaki temel mekânları olma özelliklerini korumuşlardır. Toprağa bağlı olmayan üretim malları ve diğer ürünlerin pazarlandığı yer olarak ticari mekânlar, bir yerleşim biriminin şehir sayılabilmesi için en önemli unsurların başında gelmektedir.

Bu çalışmada klasik Osmanlı/İslam şehir özelliklerini içinde barındıran Siverek şehrinin ticari mekânları olan pazar yerleri, çarşıları ve hanları, 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Siverek Şer’iye Sicillerinin verileri ışığında ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ticari Mekân, Sûk-ı Sultani, Bedesten, Çarşı, Han.

23

City, Trade and Location in the 19th Century Siverek

Abstract: The mosques, bazaars and hammams constituted three main locations in the Ottoman-Islamic city concepts. Although some other places were added to the cities formed round the mosques in which Friday prayers were performed, to the bazaars, the spaces where products from the periphery of the city were brought to, and to the hammams, which were the places to bath; the above-mentioned three constructions have preserved their qualification of being main locations of the city outside the neighbourhoods. Commercial centers, where production goods not attached to the land and the other goods are marketed is one of the most important factors for a dwelling unit to be considered as a city.

We, in this study, analyse bazaars, market places and inns (cervansarai), which constitute commercial centers of a classical Ottoman-Islamic city, Siverek, in the light of Sharia court records dating back to the second half of the 19th century.

Keywords: Commerce Spaces, Suk-ı Sultani, Bazaar, Covered Bazaar, Inn.

* Bu makale; yazarın “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siverek (Şehir, Mekân ve İnsan)” adlı doktora tezinden kaynak ve içerik yönünden zenginleştirilerek üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ekremakman@yahoo.com

Giriş

Ticari mekânlar şehirlerde sosyal hareketlilik, iletişim ve her türlü toplumsal ilişkinin sahnelendiği yerlerdir. Bir şehrin ticari potansiyeli ve hareketliliği ile bu faaliyetlerin şehir mekânına yansımaya biçim ve derecesi, bölgeler arası ticaret yollarına yakın veya uzak olması ile yakından ilgilidir. Şehirlerarası ve uluslararası ticari güzergâhlar, üzerinden geçtikleri şehirlerin nüfus ve mekân sınırlarını etkilemektedir. Karacadağ, Güneydoğu Torosların etekleri, Fırat Nehri ve Osmanlı belgelerinde “çöl ağzı” denen (BOA.A.MKT.UM.394/95) Viranşehir ve Suriye’ye açılan geniş bir ova ile şekillenen fizikî coğrafyası; Siverek’in Fırat ve Dicle nehirlerine bağlantılı geniş ticaret yollarına kavuşmasını engellemiştir. Karacadağ’ın çok zor şartlarda aşılabilen Erzurum-Diyarbakır-Halep yolu hariç, şehrin dışarıya bağlanabilecek başka ticaret yolu ve geçiş güzergâhı bulunmamaktadır. Bu coğrafi konum, Siverek’in büyük şehirlerin ticaret ağları ile irtibatını keserek, şehrin mekân ve nüfus büyüklüğünün belli bir oranın üzerine çıkmasını engellemiştir. Siverek’in dışarı ile irtibatını sağlayan ve güneyden gelerek Karacadağ’ı aşip daha doğuya giden ve Siverek’i, Erzurum-Halep yol güzergâhının önemli istasyonlarından biri haline getirmesine imkân sağlayan bu yoldur. Siverek’ten geçen bu yol ağı, Osmanlı döneminde kervanların dinlenme ve güvenlikleri için bir istasyon görevi görürken, Osmanlı’dan önce de orduların bölgeden geçebilecekleri en önemli geçiş güzergâhı olmuştur. Fırat ile Dicle nehirleri arasında kalan ve geçmişte Demirci Yolu (Köroğlu, 1993: 69) da denen, bugünkü isimlendirme ile Urfa-Siverek-Diyarbakır’dan geçen bu yol, pek çok ordu ve ticaret kervanı tarafından kullanılmıştır. Diyarbakır’dan gelen yol güzergâhı, Karacadağ-Haçgöz-Elmalı-Cullap-Edene-Urfa-Halep yolunu takip etmektedir (Çelik, 2005: 15).

Kanuni Sultan Süleyman da bu güzergâhı takip ederek Diyarbakır istikametinden gelip, Karacadağ’ı geçmiş ve Halep’e ulaşmıştır. Matrakçı Nasuh, “*Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*” adlı eserinde, Sultan Süleyman’ın sefer dönüşünde Diyarbakır’dan Karacadağ üzerinden Siverek’in ova ile birleşen Kocagöz (Haçgöz)¹ menziline uğrayarak oradan Urfa’nın Akziyaret mevkisine yakın Elmalı ve daha sonra Cullab yerleşimleri üzerinden Halep’e ulaştığını belirtmektedir.²

Siverek ile Halep arasındaki ticaret ve kervan yolu, eski çağlardan beri aynı güzergâh üzerinden yapılmaktadır. Bu güzergâh ve ulaşım ağı Siverek’in şehir olarak konum ve önemini bir derece korumasını sağlamıştır. Nitekim elimizdeki arşiv belgeleri ve şer’iye sicillerindeki kayıtlara göre 19. yüzyılın sonlarına kadar

¹Haçgöz Siverek’in Karakeçili mıntıkasında eskiden Şekerli (Karacaviran) bucağına bağlı, yeni adı Yeşilçat olan ve Karakeçi’yi Siverek’e bağlayan eski yolun 20. km’sinde yer alan küçük bir köydür. Belgelerde Hacigöz veya Haçgöz olarak da geçmektedir (Kulakoğlu, 2000: 58).

²“Amid’den Halep’e varınca vaki’ olan menâzil bunlardır ki, şerh olunur. El-vaki’ fi 15 Cumaziyel evvel sene 942/1544-1545 Karacatağ zeylinde Kızıldıpe, Karacatağ’ı aşup Akpınara, Kocagöz Depesi, Cullab, Karye-i Çil Halit, Merc-i tabık, Makam-ı Davud, Halep”, (Nasühü’s-Silahi (Matrakçı), 2014: 109).

İran-Erzurum-Diyarbakır üzerinden Siverek’e ulaşan tüccarlar, burada konaklama ve mal değişimi yaparak Suriye tarafına özellikle Halep ve Musul’a varmaktadır. 1890’larda bu güzergâhtan geçen Alman diplomat-oryentalist Maxvon Oppenheim yol üzerindeki konaklama yerleri ile hanların fotoğraflarını yayımlamıştır (Demirbağ, 2013: 37). Siverek’in üzerinde bulunduğu coğrafyanın müsaade ettiği alternatifsiz bu tek yol, şehri yüzyıllarca aynı büyüklükte, durağan bir hale getirmiştir. Şehir, bağlantılı olduğu başka yol ağı olmadığından, ticari ve ekonomik olarak gelişmemiş, belirli bir nüfusu aşamamıştır. Bu durum şehirdeki ticari ve sivil yapılara da tesir ederek şehir mekânının belli bir sınırdaki kalmasını sağlamıştır. Söz konusu ticaret yolu şehrin belirli bir büyüklükte kalmasına sebep olurken aynı zamanda küçük bir kasaba ve belli bir nüfusa rağmen bir Osmanlı/İslam şehrinde bulunması gereken tüm ticari mekân ve kurumları bünyesinde barındırabilmiştir.

Siverek Çarşısının büyük bir yangından sonra tekrar aynı mekânda yeniden benzer bir yapıda kurulması, şehirdeki sosyal durağanlık ve bu durağanlığın mekâna yansımaları açısından ilginç bir örnektir. İlhan Tekeli’ye göre (2007: 55), *“bir kentin dış ilişkileri değişmedikçe, üretim biçimi ve teknolojiye gelişmeler olmadıkça kentin mekânsal çerçevesi büyük ölçüde sabit kalmaktadır.”* Bu durum *“toplumsal yapıdaki durağanlığın şehrin fiziksel gelişmesinde de aynen izlenebileceğini”* (Aktüre, 1975: 124) ortaya koymaktadır. Burası günümüzde de aynı isimle anılan dar sokakları ve labirent gibi yapısı ile orijinalliğini koruyan bir çarşı konumundadır³. Bu çerçevede, bu makalede, Siverek’te bedesten, iş kollarına göre bölümlenmiş çarşılar ve özellikle ticaretin yoğunlaştığı hanlar incelenecektir.

Bedesten

Bedesten, Osmanlı şehrinde çarşının etrafında kurulup yayıldığı alanın merkezinde yer alan, kapalı yapı anlamında kullanılmıştır. Bezzâzistan veya bezistan kelimelerinden Türkçeleştiği ileri sürülmektedir. Bez ve bez ürünlerinin, kumaş ve diğer tekstil malzemelerinin satıldığı dükkânların bulunduğu üstü kapalı alanlara bedesten denmiştir (Eyice, 1992: 302; Pakalın, 1983: 191). Bedestenler, büyük ticari faaliyete sahip şehirlerin ticaret mekânlarında ve çarşı merkezlerinde, tüccar ve esnaflar ile zenginlerin kıymetli mallarının ve saklanması gereken defter ve evrakları ile paralarının saklandığı bir çeşit banka kasaları görevini yapmışlardır. Bu binalar çarşının merkezinde kâgır yapı, üstü kubbeli ve kapıları olan yapılardır. Şehirlerde birçok han olduğu halde, her şehirde sadece bir bedesten olduğu ileri sürülmüşse de (Eyice, 1992: 303) bazı şehirlerde bedesten olmadığı gibi, bazılarında da iki bedesten olduğu belirtilmiştir. Çarşıların bir nevi çekirdeği durumunda olan bedestenler, ticari faaliyetlerin en yoğun olduğu yerlerde kurulmuşlardır (Ergenç, 2012: 35). Dükkânlar bu merkezin etrafında ya da ona bitişik ve önleri dışarıya bakan şekilde çoğunlukla da karşılıklı

³ Bu çarşıdaki Gümrük Hanı, Hacı Yusuf Hanı ve Cincikli Hamamı sağlam olarak günümüze kadar gelebilmişlerdir.

iki sıra halinde dizilerek çarşı veya arastaları meydana getirmişlerdir. Bazı şehirlerde birbirine bakan iki sıra halinde ve üstü kapalı dükkânlar dizisine de bedesten denmiştir (Eyice, 1992: 305). Siverek'teki bedesten bu tür yapıya benzemektedir.

Siverek Şeri'ye Sicillerinde, eski bedesten ve yeni bedesten tabir edilen bedestenlerden açıkça söz edilmektedir. Belgelerde sık sık “yeni bedesten” ve “eski bedesten” (S.Ş.S. 440, S.121, No:889- S.Ş.S. 440, S:138, No: 969) tabirlerinin kullanılması, satılan iş yerleri ve dükkânların tapu tarifleri yapılırken eski bedesten veya yeni bedestenin sağında, solunda, bitişiğinde, içinde vaki' gibi tarifler, Osmanlı klasik şehirlerinde bedesten olarak tanımlanan ticari yapının mimari özelliğine uymasa da Siverek'te bedesten denen ticari mekânların varlığını göstermektedir. Faroqi, (2004: 32) Ankara, Kayseri ve Sivas şehirlerinde de eski ve yeni bedestenlerden bahsedildiğini ve buralarda en azından üstü kapalı çarşı görevi gören iki yapı olabileceğini ileri sürmektedir. Siverek'te de eski ve yeni bedestenlerden bahsedildiğine göre, en azından merkez çarşıda bedesten tabir edilen bir dükkânlar kümesi ve yapının varlığı ortaya çıkmaktadır.

Siverek çarşısında bedesten olarak şer'iyeye sicillerinde adı geçen yapının boyutu, şekli ve mimarisinin nasıl olduğu şimdilik tam olarak tespit edilememiştir. Bir satış hüccetinde Siverek Eski Bedesteni'nde tekstil ürünlerinin satıldığı, ailece kumaş ve tekstil (bez) işi ile uğraşan Derkenezli Abdullah Efendi'nin malvarlığı sayılırken anlaşılmaktadır. Derkenezli Abdullah Efendi'nin mal varlığı içinde, “Eski bedestende bir dükkânda nısıf hissesi, 1500 kuruşluk abacı dükkâni ve Bezzâzlar Çarşısında 6150 kuruşluk bezzâz dükkâni” bulunduğu (S.Ş.S.445, S:13 No: 28) kaydı düşülmüştür. Siverek Bedesteni belgelerinde; “Siverek Çarşusunda Eski Bedesten demekle maruf nam bedestenin şimal mütveccih kapusundan içeriye girildikde sağ tarafta üçüncü dükkânın...” (S.Ş.S.440, S:139, No: 975) şeklinde tarif edilmektedir. Burada bedestenin kuzeye bakan bir kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka belgede, vakfedilen bir dükkânın yeri tarif edilirken, adı geçen dükkânın, bedestenin bitişiğinde⁴ olduğuna işaret edilmektedir. Belgelerdeki bu ifadelerden Siverek'te bedestenin içinde çok sayıda dükkân olduğu çıkarılabilir⁵. Ayrıca buradaki dükkânların 1291/1874 yılından önce kadastro çalışmalarının da yapıldığı, (S.Ş.S.440, S:127, No: 911) dükkânların numaralandırıldığı ve numaraların tek sayılar bir tarafa, çift sayıların diğer tarafa verildiği, karşılıklı iki sıra dükkân şeklinde dizildiği anlaşılıyor. Bir taraftaki dükkânlara 5-7-9-11 şeklinde tek rakamlı

⁴ “Siverek çarşusunda vaki'kıbleten ve garben Bedesten ile Camii Kebirin vakif dükkâni ve şimalen ve şarken tarik-âm ile mahdud iki bab dükkânın nısıf hisse-i şayi'ası ile Berber Kuyusu arkasında vaki'garben Berberler Kuyusuna maşrut vakif dükkânları” (S.Ş.S.445, S.135, No:109).

⁵ “...Sûk-ı Sultani'de vaki' Eski Bedesten demekle maruf nam bedestende vaki' emlak kalemince esas defterinde adedi umum-i emlakın 2448 ve 49 ve 50 ve 51 ve 52 ve 53 ve 54 ve 56 ve 57 ve 58 ve 60 ve 66 ve 68 ve 69 ve 70 ve 71. numrolarında ve mevki-i mezkûrenin 5, 7, 11,13 ve yine 4,8,10,14,16,28,32,34,36,38, rakamlarında ale'l-icmal cem'an on beş babdekkâkin ve bir bab mağazada olan nısıf hisse-i şayi'amın nisfiyeti yani kaffe-i hissesin rub'unu tarafeynin icab ve kabulü havi şurut-u müfsideden ari bey'i batı sahil-i şer'i ile 5620 kuruşa mumaileyh Hacı Ahmet Efendiye safka-i vahide ile şayi'aten bey' ve temlik ve teslim eyledikde ol dahi...” (S.Ş.S.440-S: 138, No: 969).

numaralar, karşısındaki dükkânlara da 4,8,10,12,14, vb. çift rakamlı numaralar verilmiştir (S.Ş.S.440, S: 138, No: 969).

Şehrin ticari mekânları içinde bir yapı olarak bedestenden söz edilmesi ve bedestendeki dükkânların satış hüccetlerine konu olması, Gümrük Hanı ile Hacı Yusuf hanları gibi yabancı tüccarların kaldığı işlek hanların yakınlarında bulunması, Siverek'in üzerinde bulunduğu bölgeler arası ticari güzergâhtan kaynaklanmaktadır. Kervancı tüccarlar burayı dinlenecekleri, ticari bağlantılar kuracakları ve mallarını güvenceye alabilecekleri bir istasyon şeklinde kullanmaktadırlar. Hanlar konusunda görüldüğü gibi, Siverek hanlarında çoğunluğu Halepli olmak üzere, Musullu, Bağdatlı ve yakın şehirlerden Diyarbakır, Harput, Urfa hatta İstanbul'dan tüccarların bulunması, Siverek'in dışarıya açık ticaret güzergâhına da işaret etmektedir. Kıymetli kumaşların satıldığı ve ticaret için kervanların çıkarıldığı Siverek'te daha çok kumaş ve diğer kıymetli ticari malların muhafaza edilerek uzak pazarlara (Halep gibi) gönderilmesi için kervanların hazırlandığı bir antrepo görevi görmesi belgelerden ve buradaki nakliyatçıların katırcı ve eşekçi esnafının⁶ mahkemelerdeki davalarından da anlaşılmaktadır.⁷

Mecma'-ı Nâs: Sük-ı Sultani

Tarım dışı faaliyetlerden elde edilen mamuller (daha çok el sanatları) ve tarımsal ürünlerin satış ve mübadelesinin yapıldığı mekânlar pazar olarak adlandırılmıştır. Şehir tanımlamalarında pazar önemli bir öge olarak yer almıştır. “Cuma kılınır bazar durur yer” lere şehir denmiştir. Şehrin mekânsal dokusundaki ticari alan ve yapıların başında çarşı ve pazarlar gelir. Dayanıklı tüketim maddeleri ve sanat (zanaat) ürünlerinin sergilendiği dükkân kümelerine çarşı ismi verilirken; ticaret amaçlı kullanılan meydan, alan ve hanlara da pazar veya pazar yeri denmiştir (Kuban, 1968:71). Gerek Batı, gerekse İslam şehirleri tanımlanırken pazarlar, şehirlerin temel unsurları arasında sayılmıştır (Weber, 2012:109; Osman, 1978:48-51). İslam şehirlerinin üç önemli unsuru arasında cami ve hamam ile beraber çarşı ve pazar da bulunmaktadır. Osmanlı şehir sisteminde her şehrin kendine özgü farklı fizikî ve iklim şartları olmakla beraber; cami, hamam, çarşı ve çarşının merkezini ya da çekirdeğini oluşturan bedestenler bu şehirlerin temel yapıları olmuştur. Bedestenin hemen yakınında dışarıdan şehre gelen ticaret erbabının kalabileceği ve malların değişimini yapıp dinleneceği ticari ve sosyal yapılar olan hanlar, onların hemen yanında dinlenme ve sosyal aktivitelerin gerçekleştiği kahvehaneler ve berberler gibi hizmet alanları da yer almaktadır. Bundan sonra her mesleğin icra edildiği veya her ürünün ayrı ayrı satıldığı, meslek

⁶“Siverek Kasabası Kenise Mahallesi'nde mütemekkin ... Bozo veledi Haco nam kimesne kasaba-i mezkûr Meclis-i Deavisindema' kud meclis-i şer'i şerifdeani'l-asl Çüngüşlü olup Siverek'de Mekâreci Başı bulunan Şerif Ağa...” (S.Ş.S.440, S:3, No: 1) “Camii Kebir Mahallesi'nden Eşekçi Halid...” (S.Ş.S.440, S:39, No: 72).

⁷ Siverek Şer'iye Sicillerinde dava konuları içinde en büyük sayıyı, katır, kısarak ve eşeklerle ilgili davaları oluşturmaktadır. Günün teknolojik gelişimi içinde yegâne nakliyat araçları deve, katır ve eşeklerdir. Sicillerde deve katır ve eşek kervanlarına ve bu hayvanların taşımacılıkta kullanılmaları dolayısıyla mahkemeye taşınan anlaşmazlıklara sık rastlamak mümkündür.

veya iş koluna göre farklılaşmış çarşılar yer almaktadır. Ayrıca Siverek'teki Yemiş Hanı gibi bir kısım hanlar, özel malların ve ürünlerin satıldığı ve teşhir edildiği pazar yerleri görevini yapmaktadır. Bu dükkân kümelerinin biraz dışında buğday ve saman pazarları bulunmaktadır. Tüm bu şehre ait ticari yapılar genellikle bir cami ile yan yana durur veya caminin yakınında kurulurlar. Bu camiye de genellikle cami-i kebir ismi verilmektedir. Çarşılar, şehrin ticari faaliyetlerinin yanında, şehirdeki sosyal yaşamın merkezi ve şehirde yaşayan insanların kaynaşık buluşma mekânlarıdır. Şehir ahalisinin sosyalleştiği ve ortak kullanıma açık olan çarşılar “şehirlerin en önemli kamusal mekânlarıdır” (Avcı, 2017:11). Şehre dair kimlikler burada görünür hale gelir ve sosyal etkileri burada somutlaşır.

Sûk-ı Sultani olarak da adlandırılan ve sınırları muhayyel olan Siverek Çarşısı, bir taraftan kale eteğindeki Abdal Ağa Hamamı'ndan Kale Boğazı ve Haliliye Cami tarafına, diğer taraftan yine Abdal Hamamı'ndan Yer Altı Hamamı denen eski hamam tarafına doğru uzanmıştır. Kale dibindeki bu çarşı yapılarının tam karşısında, Şehir Çayı'nın (Meydan Çayı) doğusuna düşen Cıncıklı Hamamı'nın arka kesiminde bedesten, hanlar, çok dar ve dolambaçlı sokaklardan oluşan çeşitli esnaf kollarına ait çift sıralı dükkânlardan meydana gelen asıl çarşı sistemi oluşmuştur. Buradaki çarşının sınırı ise Hasan Çelebi Cami, Cami-i Kebir ve Hüseyin Çeribaşı camileri tarafından çevrelenmiştir. Aşağıdaki belge, Siverek Çarşısı'nın kale dibinden Abdal Ağa Hamamı ve Haliliye Camisi'nden Ordu Mahallesi'ne giden yolu tarif etmektedir. “Kal'a ittisalinde vaki' Abdal Ağa Hamamı dimeklema'rûf kebîr hamamın, Kal'a Düzi ve bir taraftan Cıncıklı Hamamı'nın kapusu ve bir taraftan çay ve bir taraftan Ordu Mahallesi'ne giden bir taraftan tarik-ı am iş bu hudûd ile mahdûd ...”.(S.Ş.S. 438 S:14, No:29). Günümüzde Şehir Çayı'nın üstü kapanmış durumdadır. Ancak kalenin dibindeki Abdal Ağa Hamamı ile Cıncıklı Hamamları kısmen de olsa sağlam olarak varlıkları muhafaza edildiği için şehrin ve çarşının koordinatlarını bunlara göre tespit etmek mümkündür.

Gerek şehirde üretilen zanaat ürünlerinin, gerekse kırsal alandan şehre getirilen tarım ürünlerin satış ve mübadelesinin yapıldığı çarşılar, aynı zamanda bölgeler arası uzun yol ticaretinin ana istasyonları konumunda olduklarından, buradaki faaliyetlerin belli bir düzen içinde yürümesi ve kanun ile düzenlenmesi gerekirdi. Nitekim Osmanlı şehirlerindeki çarşı ve pazarlarda sultanın kanunlarının titizlikle uygulanması için kadılar gözetiminde ihtisap kurumu oluşturulmuştur. İhtisap ağaları, daha geç tarihlerde ise müfettiş ve zaptiyeler çarşıda kanun ve nizama aykırı hareketleri derhal cezalandırılmışlardır⁸. Sultanın kanunlarının uygulandığı yer anlamında, her türlü ticari faaliyet ve alışverişlerde padişahın koyduğu kuralların geçerli olduğu çarşının genel adına Sûk-ı Sultani denmiştir (Ergenç, 2013: 170). Sûk-ı Sultani şehrin ticaret merkezi ve diğer

⁸ “... Etmekçi Mustafa'nın yüz dirhem taşında beş dirhemi noksan çıktı merkûm üzerine hücum ve zaptiyeğe isâle eylediğine Osman'ın (Müfettiş) arzuhâli.” (S.Ş.S.441, s.80, No:557) “Bakkal Beri'nin yüz dirhem taşının beş dirhemi noksan çıktığına dair.” (S.Ş.S.441, S:80, No: 558).

çarşıların genel adıdır. Belgelerden hareketle şehrin mekânsal sınırları içinde kalan tüm çarşı ve pazarlar, Siverek Sûk-ı Sultani’si olarak ticari mekânların zihinlerdeki muhayyel büyük bir çarşısıdır denebilir (Ergenç, 2013: 171). Buna göre, sûk-ı sultani; sınırları fizikî olarak belirlenmiş bir çarşının değil, ahalinin zihin ve belleğindeki çarşının genel adıdır.

Ahalinin alım-satım ve ticari eylemleri yanında, diğer tüm sosyal aktivitelerinin gerçekleştiği ortak kamusal alan olarak Siverek’teki de Sûk-ı Sultani; sosyal bir panayır veya ‘mecma’ı nas’ biçiminde tabir olunan, ahalinin toplanma mekânı anlamında da kullanılmıştır. Belgelerde geçen “*Rağabat-ı nas*” tabiri ile bu sosyal mekânda, şehirdeki tüm ahalinin iletişimde olduğu görülmüş ve genel ilanların, satış duyurularının, müzayedelerin, tereke satışlarının, sosyal etkinlik veya devlet tarafından ahaliye duyurulması gereken emir-nâmelerin burada “*müdet-i medide münâdi ile*” duyurulması gerçekleşmiş ve herkesin duymuş olduğu varsayımıyla “*rağabat-ı nas inkıta’ında*” satışlar veya halka sunulan nesne hakkında herkesin bilgisine ulaşılmış olduğu kanaatine varılmıştır. Sûk-ı Sultani burada şehirdeki ahalinin haber alma merkezi işlevini de görmektedir. İnsanların camiden sonra, hatta dünyevi muamelelerde camiden daha fazla karşılaştıkları alan işte bu Sûk-ı Sultani denen muhayyel mekândır. Şehrin çarşısı diye adlandırılan ve sadece bir sokak veya caddedeki dükkanların değil, tüm çarşının kastedildiği Sûk-ı Sultaninin; Siverek’te ahali tarafından bilinmekte olduğu ve buranın canlı bir sosyal alan olarak kullanıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.

Burada müzayedeler, emlâk ve taşınmaz satışları, terekelerin açık arttırmaya sunulması ile beraber; vakıf ve yetim mallarının ucuza gitmemesi ve en yüksek fiyatla satılabilmesi için dellâllar tarafından herkesin tam olarak bilgilendirildiği kanaatine varılıncaya kadar nida edilmiştir.⁹ Öyle görünüyor ki, çarşıda münâdilere epey iş düşmüştür.¹⁰ Dellâlbaşı (S.Ş.S.444, S:127, No:146) gözetiminde faaliyette bulunan, ticari muamelelerde aracı ve simsar görevini yapan pek çok dellâl¹¹ esnafının bulunması ve tereke kayıtlarında sık sık dellâliye ücretinin düşülmesi de (S.Ş.S.445, S:27, No:53) şehirde canlı bir ticari yaşamı ve

⁹ “...Berbatzâde Hacı Halil icare ile oturduğu bir bab dükkânı müddet-i medide münâdi ile sûk-ı sultanide ...mahallerde nida ve bey’a arz olunduğu rağâbât-ı nas inkıta’ında mezbûr Hacı Mola Ahmet üzerine yedi bin yüz elli kuruş takrir edüp ziyade veren olmayup ve mablağı mezbur el yevm semeni misil idüğü...” (S.Ş.S.440, No:204).

¹⁰ “...malik olduğum kâffe-i emval ve eşya ve akanının sûk-ı sultanide bey’ ve esman-ı hâsilasının Ağa’yı mumaileyhe olan vereceğime...” (S.Ş.S.440, S:49).

¹¹ Günümüzde tellal olarak kullanılan kelime Arapçada delalet eden yol gösteren (işaret levhası) anlamına gelirken, Türk Dil Kurumu Sözlüğünde; “Herhangi bir şeyi veya olayı veya bir şeyin satılacağını halka duyurmak için çarşıda, pazarda yüksek sesle bağırarak kimse, çağirtmaç” anlamına gelirken, alıcıya malların ve satıcıya fiyatların yolunu gösteren kişiler olarak tanımlanmışlardır (Becker, 1978:518).Günümüzde tellalılık mesleği Ticaret Hukukunda Tacir Yardımcıları arasında sayılmıştır. Ticarete, satışlara aracılık eden simsar veya emlakçı anlamında da kullanılmaktadır. Buna göre “Taraflardan hiçbirine ticari mümessil, ticari vekil, satış memuru veya müstahdem yahut acente gibi bir sıfatla daimî bir surette bağlı olmaksızın, ücret karşılığında, ticari işlere müteallik mukavelelerin akdi hususunda taraflar arasında aracılık yapmayı meslek edinen kimseye tellal denir.” (Türk Ticaret Kanunu Madde:100).

çarşındaki sosyal hareketliliği göstermektedir¹². Siverek Şer'îye sicillerinde tespit edilen dellâl sayısı 29 dur. Siverek'teki dellâllar arasında üç tanede kadın dellâlin bulunması (S.Ş.S:444, S:96, No:184), kadınların ticari faaliyetlere, alım satım muamelelerine ve çarşıya ilgi duyduklarını göstermektedir. Ayrıca dellâl kadınların kamusal alana ve pazara fazla çıkmayan kadınlara, çarşının sesini duyurduklarının da kanıtıdır.

Siverek çarşısında çok canlı ve renkli seslere ve nidalara şahit olmak mümkündür. Şer'îye sicillerinin resmî ve son derece renksiz, kalıplaşmış metinleri içinde, sicilin tutulduğu günün renkli simaları ve günlük hayattaki yerele ait sesleri, çarşındaki kavgaları, insan tipleri, esnafları, kavga edenlerin gürültüleri zor da olsa okunabilmektedir. Bu konuda bazı örnekler vermek mümkündür. Ölen birinin terekesi müzayedeye çıktığında Dellâl İbo, sûk-ı sultaniyi yüksek nidasıyla dolaşır, ilan yapardı. Ölen kişinin eşyaları arasında kıymetli ve özel parçalar da varsa, şehrin zenginleri başta olmak üzere çarşı esnafı ve diğer ahali, dellâl esnafının şeyhi olan Şeyh Mustafa gözetiminde müzâyedeye gelirlerdi. Şehrin eşrafi, tüccarları, memurları dahil pek çok kişi terekelerdeki kıymetli eşyaların alıcıları arasında yer almışlardır (S.Ş.S.444, S:109, No: 112).

Bir başka köşede, Urfalı Arap Muhammed, Hristiyan Kileci Kebö ile 'sakalıma sövdün' diyerek kavga etmektedir. Kileci Kebö mahkemede iddiayı inkâr edince, çarşı esnafı duruma şahitlik etmiş ve "Evet iş bu Keboarasada Muhammed ile hurç üzerine mücadele ederken, merkûm Kebo Muhammed'in sakalına şetm eylediğini gördük ve kulaklarımızla istima' eyledük" diyerek şahitlik etmeleri üzerine Ceza Kanunnâmesi'ne göre, başkasına "suheni namus sözler veya şetm eyler ise" yirmi dört saatten bir aya kadar hapis veya yarım mecdiye altından üç mecdiye altına kadar ceza-i nakdî alınması hükmüne rağmen, hakim olayı büyütme istememiş ve Kebö'nün para ödemeye kudreti olmadığından terbiye için bir hafta hapis cezası vermiştir (S.Ş.S.441, S:11, No:75).

Şehirde değişik meslek mensubu esnafın kümelendiği veya sıralandığı pek çok çarşı vardır. Siverek Şer'îye Sicillerinde tespit edilen Sûk-ı Sultani'deki çarşılar belgelerden elde edilen bilgiler ışığında açığa çıkarılmıştır.

Bezzâzlar Çarşısı

Bezzâz, bez satan anlamında kullanılırken Bezzâzlar Çarşısı; manifaturacılar ve diğer tekstil ürünleri satıcıları veya üreticilerinin dükkânlarının sıralandığı çarşı için kullanılmaktadır. Bezzâzlar Çarşısı satışa konu olan bezzâz dükkânları münasebetiyle sık sık belgelerde yer almıştır. Bunlardan bir kısmında bu çarşındaki dükkânların fiyatını da öğrenmek mümkündür. Siverek'in diğer

¹²438,440,441,443,444,445No'lu Siverek Şer'îye Sicillerinden adları tespit edilen dellâllar şunlardır. Dellâl Kado, Dellâl Haydo, Hammal Ma'mo, Hasan Hori, Amo'yu Dellâl Zülfü, Dellâl Seydo, Dellâl Kado, Dellâl Mustafa, Dellâl Ahmet, Dellâl Remo, Dellâl Mehmet, Koçum oğlu Ahmet bin Eyüb Dellâl Mustafa, Dellâl Hüseyin, Dellâl Ömer, Dellâl İbo, Diyarbekir'li Dellâl Mehmet, Dellâl Şeyh Mustafa, Dellâl Şakir, Dellâl İhsan, Dellâl Bektaş, Dellâl Mustafa, Dellâl Kiro, Dellâl Barsum veled-i Kiyorik, Dellâl Haso, Dellâl Musto, Dellâl İbrahim bin Eyüb bin Mehmet, Dellâl Züleyha binti Ahmet bin Ali nam hatun, Dellâl Meryem ve Meryem'in dellâl kızı.

çarşılarında bir dükkânın ortalama fiyatı 3000 kuruş iken¹³ Bezzâzlar Çarşısında bir dükkân 6150 kuruşa satılmıştır.¹⁴ Bu dükkânların bir kısmı da cami veya kiliselere vakfedilmişlerdir. Protestan Muksi Cevher, Bezzâzlar Çarşısındaki bir bab bezzâz dükkânını Hasan Çelebi Mahallesiindeki Ermeni mekteplerine ve Ermeni Milleti fukarasına sarf olunmak üzere vakfetmiştir (S.Ş.S 445, S: 12, No:24). Aynı çarşıda Cami-i Kebir ve Çeribaşı Cami vakif dükkânları da bulunmaktadır. Bezzâzlar Çarşısında hem Kilise ve Ermeni mektebi vakif dükkânları, hem de camilere ait vakif dükkânlarının yan yana bulunması, Siverek'teki etnik yapının çarşı pazarda aynı mekânlarda buluştuğunu göstermektedir. Bezzâzlar Çarşısındaki dükkânların diğerlerine oranla iki hatta üç katı fiyatla satılmaları, buranın işlek bir çarşı olduğunu göstermektedir. Bezzâzlar Çarşısındaki dükkânlardan bir tanesi Sûk-ı Sultani'de müzayede ile 6150 kuruşa, bir başkasının bir rub'u (dörtte bir) hissesi 1500 kuruşa satılmıştır (S.Ş.S.440, S:80, No:758). Boyahane ile beraber Siverek'te tekstil ticaretinin ileri bir düzeyde olduğu tahmin edilmektedir. Siverek bu çerçevede faal boyahanesi ve Bezzâzlar Çarşısı ile dikkati çekmektedir.

Boyahane

Çarşıda en kıymetli iş yerleri kumaş satan dükkânlardır. Tekstil ürünleri olan iplik ve kumaşlar ile her türlü tekstil malzemesinin temel hammaddesi de boyadır. Bezlerin hammaddesini oluşturan tiftik ve yünün boyanması ile her türlü kumaş, halı ve diğer dokuma ürünleri elde edilmektedir. Siverek coğrafi konum olarak geniş yaylaları olan Karacadağ ile Güneydoğu Torosların kıvrımlarının bittiği noktada bulunduğundan, bir yanıyla yaylalar ile birleşmekte diğer yanıyla da güney tarafında ovaya açılmaktadır. Bu yönüyle hem yaz hem de kış mevsiminde hayvan yetiştiriciliği yapılabilmektedir. Siverek'te Karacadağ ve diğer dağlık alanda büyük miktarda hayvancılık yapıldığı için yün ve tiftik ticareti de epey gelişmiştir. 1530 tarihinde yapılan tahrir göre Siverek'te bir adet boyahane olduğu bilinmektedir (BOA.998:23). Siverek yöresinde özellikle Karakeçi bölgesinde günümüze kadar gelen değerli halıların üretilmesi, buralarda imal edilen boyanın kalitesi ve bölgedeki yün ve tiftiğin ana hammadde olarak kullanılmasından ileri gelmektedir.

Tekstil üretimi ile şehirleşme arasındaki ilişkiyi irdeleyen Faroqi, bir şehirde vergilendirilen boyahanenin varlığını; şehir olmanın kıstaslarından olan, çarşı ve cami ile beraber saymıştır. Buna göre şehir olmanın kıstasları, cami, pazar yeri ve tekstil üretiminin ana merkezi olan boyahanelerdir (Faroqi, 2004:187).

¹³ Siverek çarşısında değişik adreslerdeki 15 “bab dükkânın nisif hissesi” 15250 kuruşa satılmıştır. Bu durumda ortalama bir dükkânın fiyatı 2000 kuruş olarak hesaplanmıştır. “... on beş babdekkâkin ve bir bab mağazada olan nisif hisse-i şayi'ası tarafeynin icap ve kabulü havi şurut-u müfsideden arı, batı bey'isahih-i şer'i ile 15250 kuruş mezbur Mustafa Efendi şai'aten safka-i vahide ile bi'l-vesaya bey” (S.Ş.S.440, S:127 No: 911)

¹⁴ “...Kasaba-i mezbûrun Bezzâzlar Çarşusunda vakı' bir bab bezzâz dükkânı mütevfay-i mezbûrun dâinleri marifeti ile Sûk-ı Sultanide müzâyede ile 6150 kuruşa bi'l-asale, bi'l-vekal ve bi'l-vesaya bey' olunmuştur.” (S.Ş.S. 445, S:12, No: 19)

Faroqhi, Anadolu şehirlerindeki tekstil imalatını ve bunu coğrafi dağılımını anlatırken, boyahaneler üzerinde durmuş, boyahanelerin şehrin ticari ve ekonomik hayatındaki önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda imparatorluğun doğusundaki şehirlerin boyahanelerinden alınan vergilerin, Rum ve Karaman vilayetlerinkinden daha yüksek olabileceğini belirtmiştir. Boyahane vergisi olarak Ruha (Urfa) ve Harran’da 100.000 akçe, Harput ve çevresinden 80.000 akçe, Siverek ve yöresinden de 70.000 akçe vergi toplandığını belirtmektedir. 16.yüzyıl Anadolu’sunun en önemli tekstil üretim merkezleri arasında Siverek de sayılmış ve “Ruha, Harput, Siverek, Ayıntap (Gaziantep) ve yöresindeki üretimin Anadolu, Rum ve Karaman vilayetlerinden daha fazla” olduğu belirtilmiştir (Faroqhi, 2004:189).

19.yüzyılın ikinci yarısında Siverek’te boyahane ve boyacı esnafını şer’iye sicillerinden tespit etmek mümkündür. Ancak öyle görünüyör ki, 1850’li yıllardaki boyahane, Faroqhi’nin 16. yüzyılda Siverek’te tespit ettiği boyahanelerin hacim ve büyüklüğünde değildir. Buna göre bu dönemde Siverek’te bir boyahane, boyacı dükkânları ve pek çok boyacı esnafı vardır. Boyahanelerin yeri “...meydan nam mahalle vardıkda sol kolda vaki’ bir taraftan boyahane...” şeklinde tarif edilmektedir (S.Ş.S.440, S:19, No: 204). Buna göre Boyahane, Siverek’te çarşının etrafında kümelendiği ve günümüzde de “meydan” olarak tanımlanan alanda bulunmaktadır. Siverek Boyahanesinin satış hüccetinde, buranın geniş ve çeşitli bölümleri ile içinde başka dükkânlar olan bir imalathane olduğu anlaşılıyor. Bu dönemde bir dükkânın fiyatı bezzâz dükkânları hariç tutulursa ortalama 2000-3000 kuruş arasındadır. Meydan çarşısında bulunan boyahanelerin dörtte üç hissesi 11.500 kuruş gibi yüksek bir meblağla satılmıştır. Tam fiyatı yaklaşık 15.330 kuruş olan boyahanelerin Siverek çarşısının en pahalı yapılarından olduğu görülmektedir. Sicillerden hareketle adı geçen boyahane dışında başka boyacı dükkanları ve boyacı esnafını da tespit etmek mümkündür. Siverek’te boyahanelerin işletmecileri ve sahipleri Müslüman olmalarına rağmen, tespit edilen boyacı esnafının tamamı gayrimüslimdir.¹⁵ Boyahane işletmesinin sahiplerinin, şehrin diğer önemli ticari yapıları olan han ve hamamlarda da önemli hisseleri olan Fettahlızade Ali Ağa ile Hacı Ali’nin oğullarının olması da Siverek’in sermaye kaynaklarını göstermesi açısından önemlidir.¹⁶

Debbağlar Çarşısı

Siverek çarşısında deri mamulleri üreten birkaç çarşı vardır. Debbağlar Çarşısı, Kavaflar Çarşısı, Köşkerler Çarşısı, Yemenciler Çarşısı ve Saraçlar Çarşısı bu alanda Siverek’te tespit edilen çarşılardır. Bunlar birbirine yakın meslekler olup, hammaddeleri deri olan ürünler üretmektedirler. Bunların ana

¹⁵ 438,440,441,443,444 ve 445 Numaralı Siverek Şer’iye Sicillerinden tespit edilen boyacı esnafı şunlardır: Boyacı MuksiKarabit, Boyacı Kisbar, Boyacı Kesir, Boyacı Aslan, Boyacı Kirakos, Boyacı Mağdis, Boyacı Gorgö, Boyacı Kazo, Boyacı Hidir, Boyacı Namas, Boyacı Kirde, Boyacı Bağdis.

¹⁶ “...Boyahane derûnunde olan Fettahlızâde Ali Ağa ve Hacı Ali Efendi oğulları mülkü...” (S.Ş.S.440, S:152 No:103).

hammaddesini üreten Debbağlar Çarşısı, Cıncıklı Hamamı ile Abdal Ağa Hamamı’nın ortasından geçen Şehir Çayı’nın kenarında kurulmuştur. Zaten klasik Osmanlı şehrindeki meslekî mekân organizasyonunda çevreye kötü koku ve kirlilik veren meslekler şehrin merkezinden biraz dışarda; debbağlar ise daha çok su kenarlarında yapılanmışlardır (Ergenç, 2012: 39, Aktüre, 1975: 107). Siverek’te Debbağlar Çarşısı, sicillerde şöyle tarif edilmektedir. “Debbağlar Çarşusunda vaki’ tarafları Ohannes Ağa Hanı ve demurci ...dükkanları ve Meydan Çayı ile mahdud bir babdebbağ dükkânı...” (S.Ş.S.445, S:83, No:204).

Debbağlar Çarşısından daha içerde bulunan saraçlar, köşkerler, kavaflar ve yemenici çarşıları birbirleri ile yakından ilişkili ve bağlantılı meslek kolları olup hepsinin hammaddesi deri ve deri ürünleridir. Aynı tarihlerde Siverek’te kunduracı dükkânları da çarşıda yer almaktadırlar. Siverek çarşısında bu kadar çok deri ürünleri esnafının bulunması, Karacadağ ve Siverek’in batısındaki Güney Torosların kıvrımları olan, Siverek, Çermik ve Çüngüş taraflarındaki dağlık alanda büyük miktarda hayvan yetiştiriciliği yapılmasından kaynaklanmaktadır. Siverek’te sicillerden tespit edilen deri mamulleri satan veya üreten çarşılar şunlardır; Debbağlar çarşısı, Kavaflar Çarşısı, ¹⁷ Köşkerler Çarşısı, ¹⁸ Saraçlar Çarşısı, ¹⁹ Yemeniciler Çarşısı.²⁰

Kuyumcular Çarşısı

Siverek’te gümüş ve altın işlemeciliği ile uğraşan pek çok esnaf vardır. Şer’iye sicillerinde altın ve gümüş eşyalar çeşitli davalara konu olmuştur.²¹ Özellikle Siverek’e ait tereke ve miras listelerindeki eşyalar arasında altın ve gümüş işlemeli eşyaların fazla kullanılması ve ev eşyaları arasında çokça yer alması burada kuyumculuk sanatının ileri düzeyde olduğunun göstermektedir.²² Siverek’te sadece çeşitli davalar nedeniyle mahkemeye kaydı düşen kuyumcuların sayısı bile burada kuyumculukla uğraşan geniş bir esnaf kitlesi olduğu göstermektedir. Siverek’te sadece gayrimüslimlerin gümüş ve

¹⁷ “Kavaf Çarşusunda yemenici dükkânı” (S.Ş.S.445, S:27, No:53).

¹⁸ “Meydanda Köşkerler Çarşusunda vaki’ tarafları müftü ... dükkânı ve Hüseyin Çeribaşı Camii şerifi vakif dükkânı ve tarik-ı am ile mahdud üç bab köşker dükkânları rub’ hisse” (S.Ş.S.445, S: 83, No:204).

¹⁹ “Saraçlar Çarşusunda vaki’ bir taraftan kuyumcu Kesbar ve bir taraftan Fettahlı Hacı Yusuf Ağa ve bir taraftan Acem oğlu Hacı Hasan’ın mülk dükkânları ve bir taraftan tarik-ı am ile mahdud bir bab kalaycı dükkânı” (S.Ş.S.445, S:104, No:61).

²⁰ “Yemeniciler Çarşusunda vaki’ bir taraftan Gülabi Bey Camii’nin vakfı ve bir taraftan Paşazâde Bekir Efendi’nin kerimesi Râife’nin mülk dükkânı ve iki taraftan tarik-ı am ile mahdud bir bab zir zeminli Yemenici dükkânı” (S.Ş.S.445, S:104, No:61).

²¹ “Hasan Çelebi Mahallesi sâkinlerinden ve Ermeni Milleti’nden vefât eden Sara’nın Neccarlar Çarşusunda bir bab dükkân ile bir altın toka ve bir gümüş kemer Protestan Milleti’nden Karabit’ten aliverilmesi davası...” (S.Ş.S.445, S:110, No: 71).

²² Terekelerde tespit edilen altın ve gümüş eşyalardan bazıları şunlardır: Gümüşlü tabanca, gümüş sırlı nargile, gümüş sigara takımı, saat ma’a zincir, zincir gümüşlü, altın toka, gümüşlü tüfenk, gümüş kaplama kılıç, gümüşlü tabanca, gümüş çakmalı at ma’rekesi, gümüşlü sine-bend, gümüşlü başlık, gümüş köstekli misali saat, gümüş zarf ma’a kahve takımı, gümüş buhurdânlık, altun ... gümüş antika kutusu, gümüş tas, gümüş kaşık, gümüş buhurdân, gümüş gülabdân, gümüş hamâil kabı, gümüş mühür, gümüş cigara takımı, gümüş kemer, gümüş bilezik, altın bilezik, altın hab, yalduz altın. (Eşyalar, 438,440,441,443,444,445 No’lu Siverek Şer’iye Sicillerinden derlenmiştir.)

kuyumculuk mesleğini icra ettiğine dair olan alğının tersine, kuyumcu esnafı arasında hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler bulunmaktadır.²³ Kuyumcu esnafı bir çarşıya isimlerini verecek kadar bir topluluk teşkil etmiş ve Kuyumcular Çarşısı ile Kuyumcular Sokağı şehrin mekânsal örgütlenmesi içinde yerlerini almışlardır.²⁴ Kuyumcular Çarşısının tam olarak yerini tespit edememekle beraber, meydan diye adlandırılan mevkide olduğu, burada bulunan kuyumcular sokağının isminden de anlaşılabilir.²⁵ Siverek'te bulunan diğer çarşılar; Attarlar Çarşısı,²⁶ Nalbandlar Çarşısı,²⁷ Bezirhane Sokağı, Çobanoğlu Çarşısı,²⁸ Bakkallar Çarşısı,²⁹ Buğday Pazarı,³⁰ Neccarlar Çarşısı,³¹ Yeni Çarşı.³²

Hanlar

Siverek şehir merkezinde 19. yüzyılın ikinci yarısında arşiv vesikalarından hareketle tespit edilen 19 han vardır. Siverek hanları, çarşı merkezine yakın olarak yapılmışlardır. Dışarıdan gelen misafirlerin hayvanlarının dakalabileceği şekildedizayn edilen hanların yanı sıra iş yeri veya sürekli ofis olarak kullanılanları da vardır. Yabancı tüccarların hanlarda oda kiraladıkları ve muhtemelen ticari kervanları organize etmek için uzun süre bu han odalarında kaldıkları anlaşılabilir. Bazı tüccarlar da kiraladıkları odalarda hem ikamet etmiş hem de burayı

²³ Aynı sicillerden tespit edilebilen kuyumcu esnafından bazıları;

Kuyumcu Mehmet Efendi, Kuyumcunun oğlu Eyüp, Kuyumcu İğob, Kuyumcu Bedo, Kuyumcu Muksi, İğob veledi Kirakus, Kuyumcu Serkisveled-i Maksi Ohanis, Kuyumcu Bubo, Kuyumcu Serkis, Kuyumcu Zülfü, Kuyumcu Korfo.

²⁴ "...Kuyumcular Çarşusunda vaki' iki taraftan Kara Memişzâde Mola İsmail'in hanesi ve demirci dükkânı ve bir taraftan tarik-ı am ile mahdud üç bab dükkân..." (S.Ş.S.440, S:121, No: 889).

²⁵ "İştirâken yedimizde mülkü mevrüsümüz olan Kuyumcular Zokağ'ında vaki' bir taraftan mülkü mevrüsümüz ve bir taraftan ...keşiş dükkânı ve bir taraftan Ayineci oğlu Vartanik'in damı ile mahdud Eczacı Zokağ'ı 12. numroda bir bab basmacı dükkânı ve içinde olan bir mağazasıyla beraber Merkm Bubo'ya 3200 kuruşa bey' ve temlik ve teslim..." (S.Ş.S.440, S:133, No: 940).

²⁶ "Bir taraftan Ermeni Kenisesi'nin vakıf dükkânı ve bir taraftan tarik-ı am ile mahdud bir bab Attar Dükkânı ve yine Attarlar Çarşusunda vaki' bir taraftan Mercanzâde Hacı Mola Ahmed'in ve bir taraftan Çerkeszâde İsmail Ağa ile şürekâsının dükkânları ve bir taraftan Hacı Yusuf Ağa'nın dükkânı ve bir taraftan tarik-ı am ile mahdud bir bab Kılıççı dükkânındaki üç rub' hisse-i şayi'ası..." (S.Ş.S.445, S:104, No:61).

²⁷ "Siverek Na'lbandlar Çarşusunda vaki bir bab dükkân" (S.Ş.S.445, S:197, No:195).

²⁸ "...Çarşuda Meydan nam mahalde vaki bir taraftan Paşazâde Eyüp Efendi'nin ...ve bir taraftan Sulu Cami'nin vakıf dükkânı ve bir taraftan Çobanın Hanı ile mahdud 2604 numrosunda Çobanoğlu Çarşusunda 35. bab numrosunda bir bab kahvehane tarafeynin icab ve kabulü havi... ile merkm Hacı Abdülgafur Ağa'ya 8000 kuruşa bey' ve temlik..." (S.Ş.S.440, S:67, No: 576).

²⁹ "...yedimde mülküm olup, çarşı mevkî'inde vaki' bir taraftan Hüseyin Ağa'nın kebabçı dükkânı ve tarik-ı am ile mahdud... aded-i emlak-ı umumi 2361. Numrosunda muharrer Bakkallar Çarşusunda 1. Bab numrosunda bir bab dükkânda olan nısıf hisse-i şayi'amı tarafeynin icab ve kabulü havi...ile 4000 kuruşa merkm Hacı Mola Ahmed'eşai'aten bey' ve temlik ve teslim..." (S.Ş.S. 440, S:67, No: 577)

³⁰ "...İğö cevabında, borcunu ikrar lakin, borcun bedeli olarak arazisinden olan şe'ir ve hintayı Buğday Pazar'ında satupesmânının matlubuna mahsûben eda etmiş olduğundan zimmetim kalmamıştır deyü..." (S.Ş.S.445, S:180, No: 22).

³¹ "Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden ve Ermeni Milleti'nden vefat eden Sara'nın Neccarlar Çarşusunda bir bab dükkân ile bir altun toka ve bir gümüş kemer Protestan Milleti'nden Karabit'tenalı verilmesi davası..." (S.Ş.S.445, s.110, No:71).

³² "Siverek Kasabası çarşusunda vaki' bir taraftan Şeyh Hüseyin'in hücreye merbut vakıf dükkânı ve bir taraftan deavi mümezi... ve bir taraftan Paşazâde Eyüp Efendi'nin Yeni Çarşı'da olan dükkânları..." (S.Ş.S.440, S:150, No:1026).

ticarethane olarak kullanmışlardır. Bazı esnaflar meslekî faaliyetlerini de bu han odalarında icra etmişlerdir. Bu kısım hanlar, konaklama ve iş hanı olarak kullanılırken, bazıları belli malların pazarı olarak bir meydanın etrafında kurulmuşlardır. Bunlardan bir kısmı da sadece hayvanların geçici olarak bırakıldığı ücretli mekânlardır. Bu tür yapılara da han ya da ahur denilmektedir. Mesela, Kanlı Kuyu Caddesi'ndeki hanbunlardan biridir.³³ Ayrıca belgelerde adı geçen "Ordu Hanı" (S.Ş.S.441, S:55 No: 83) böyle bir han olmalıdır. 1873 yılında Diyarbakır Vilayet Salnamelerinde, Siverek müsakkafât sayımında, şehirde 7 han olduğu kayıtlıdır (S.V.D. Def'a: 5, Sene:1290/1873). Salnameleri düzenleyen kişilerin verdikleri rakamların bir kısmı sorgulanmaya muhtaçtır. Sayım memurlarının bazı binaları saymadıkları anlaşılıyor. Salnamelerdeki han sayıları da eksik olarak verilmiş veya sadece konaklama amaçlı hanlar sayılmış olabilir. Aşağıda çalışma dönemine ait tarihlerde Siverek'te bulunan hanlar hakkında kısa bilgi verilecektir.

Ohannes Ağa Hanı

Sicillerdeki kayıtlara göre Ohannes Hanı Kale Boğazında yer almaktadır.³⁴ Abdal Ağa Hamamı ile kale arasındaki yola Kale Boğazı denmektedir. Buradan Haliliye Camisine kadar olan alana ve yola Kale Boğazı dendiğine göre Ohannes Ağa Hanı, kalenin eteğinde, Haliliye Camisi ile Abdal Ağa Hamamı'nın arka tarafındadır. Ohannes Ağa Hanı'na bitişik "Debbağ çarşusundan"³⁵ bahsedildiğine göre de han karşı tarafta bulunan Cincıklı Hamamı ile kale dibinde bulunan Abdal Hamamı arasında ve şehrin ortasından geçen Şehir Çayı'nın kenarında bulunmaktadır.

Ohannes Ağa Hanı'nda misafirler konaklamakta, tüccarlar burada dükkân (ofis) kiralamakta ve ticaret yapmaktadırlar. Ayrıca bu hanın odalarında kendi mesleklerini icra eden meslek erbabı da bulunmaktadır. Bitlisli Hekim Hacı Yakup bin İsmail bu handa vefat etmiş ve bilinen varisi olmadığı için 226 kuruşluk mal varlığı beytül-mala teslim edilmiştir.³⁶ Kiraladığı odada vefat eden hekimin terekesine bakıldığında, fakir ve alt gelir grubunda olduğu görülmektedir. Tüm mal varlığı, üzerindeki nakit para dahil 226 kuruştur. Eşyaları arasında 17 kuruşluk ilaç ve kutular ile bezler bulunması, Hacı Yakup'un hekimlik yaptığını göstermektedir.

³³ "Kanlı Kuyu Caddesinde 18 numro ile kıymeti tahminiyesi 8000 kuruş olan bir bab hayvanat rabt olacak han" şeklinde tanımlanarak buranın dışardan gelen köylü ya da satıcıların veya misafirlerin hayvanlarını bağlamak ve yemlemek için kullanılan bir han olduğu anlaşılmaktadır. (S.Ş.S. 440, S:145, No: 999).

³⁴ "Liecli't-ticare Diyarbakır Vilayeti dâhilinde kain Siverek kasabasının Kal'a Boğazında vaki Oahannes'in hanında misafireten sakin iken bundan akdem vefat eden Hekim Hacı Yakup bin Hacı İsmail..." (S.Ş.S.445, S:112, No:25).

³⁵ "Debbağlar Çarşusunda vaki' tarafları Ohannes Ağa Hanı ve Temurci (demirci) dükkânları ve Meydan Çayı ile mahdud bir bab dabbağ dükkânı" (S.Ş.S.445, S: 83, No: 204).

³⁶ "Ani'l-asl Kerkütlü olup Bitlis Vilayet-i Celilesi Mahallâtından Horasanlı Mahallesi ahalisinden iken liecli't-ticare Diyarbakır Vilayeti dahilinde kain Siverek Kasabasının Kal'a Boğazında vaki'Ohannes Hanında misafireten sakin iken bundan akdem vefat eden Hekim Hacı Yakup bin Hacı İsmail'in ..." (S.Ş.S.445, S:10 No: 25).

Hanın sahibi Tüccar Ohannes Ağa, Siverek'te belediye azalığı ve kaza idare meclis azalığı (S.V.D. Defa 13, Sene: 1308/1891) yanında şehrin en önemli komisyonlardan olan “Vesât-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu”nda uzun yıllar azalık yapmıştır (S.V.D. Defa 17, Sene: 1318/1900). Siverek'teki gayrimüslim cemaatlerden Ermeni Milleti'nin önde gelen zengin ve itibarlı şahsiyetlerindendir. Ermeni Milleti tüccar esnafından olan ve “Here Caban oğlu dimekle maruf Ohannes Ağa veledi Karabit” olarak sicillerde adından sık sık söz edilen Ohannes Ağa'nın Kale Boğazındaki Ohannes Ağa Hanı'ndan başka, Kanlı Kuyu Caddesinde “18 numroda bir bab Hayvanat rabt olacak hanı” daha vardır. Bu hanı yine Siverek eşrafından ve şehrin zengin tüccar ve mültezimlerinden Murozâde Muhammed Ağa'nın oğlu Abdulkadir Ağa “bi cümle tevabi’ ve levahıkı ile Ohannes Ağa’ya 7500 kuruşa bey’ ve temlik etmiştir.” Ohannes Ağa, aynı zamanda mudarebe şirketi namı ile ticari faaliyette de bulunmaktadır (S.Ş.S.440, S: 145, No: 999).

Gümrük Hanı (Yeni Han)

Gümrük Hanı günümüze kadar sağlam kalmış şehirdeki üç handan birisidir. Belgelerde Yeni Gümrük Hanı (S.Ş.S.438, S:17, No:32) veya sadece Gümrük Hanı olarak adı geçmektedir. Siverek'te en işlek ve faal hanlar arasında şeri'ye sicillerinde kendisinden bahsedilen Yeni Han ile aynı olup olmadığı tespit edilememiştir. Siverek çarşısının, Meydan Çayı'nın ve Cıncıklı Hamamı'nın doğusunda bulunan Gümrük Hanı'nda herhangi bir kitabe veya yapılış tarihi olmadığı için yapılış tarihi bilinmemektedir. Gümrük Hanı, volkanik siyah bazalt taşlardan inşa edilmiştir. Kare şeklindeki hanın alt katında dükkanlar, güney ve batı kenarları ise iki katlı olarak yapılmış, ikinci katında ise han tüccarları ve misafirler konaklamışlardır (S.Ş.S.441, S:75 No: 474). 1860'larda Gümrük Hanı'nın etrafında Hacı Yusuf Ağa Hanı, Saraçlar Çarşısı, Yemeniciler Çarşısı, Ermeni Kilisesi vakıf dükkânları ve Attarlar Çarşısı faaliyetlerine devam etmişlerdir. Böylece çarşının en merkezi noktasında dışarıdan gelen itibarlı tüccarların konaklama ve ticari faaliyetlerini sürdürdükleri bir mekân olmuştur. Gümrük Hanı “meydan çarşusunda meydan nam mahalde” yer almıştır (S.Ş.S.438, S:17, No: 32; S.Ş.S. 445, No: 61). Bugün de Siverek'teki bu ilk çarşı merkezinin önemi değişmemiş olup şehrin çarşı merkezini teşkil etmektedir.

Belgelerde adından en çok söz edilen han Yeni Han'dır. Yeni Han'ın yeri şeri'ye sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla Siverek çarşısının ana merkezi olan bedesten ve diğer han ve hamamların bulunduğu meydan civarındadır. Yeni Han ile Gümrük Hanı'nın aynı han olma ihtimali kuvvetlidir. Nitekim belgelerde Yeni Bedesten, Eski Bedestenin yeri veya Yeni Gümrük Hanı gibi tabirler burada ticari yapıların kendi yerlerinde yeniden inşa edildiklerine işaret etmektedir (S.Ş.S.440, S: 121 No: 889; S.Ş.S.440, S:139 No: 976; S.Ş.S.438 S: 17, No:32). Bu durumda kuvvetli bir ihtimal ile Yeni Han'ın bir yangında veya başka sebeple yıkılan Gümrük Han'ın yerine yapılmış olduğu söylenebilir. Dükkânların satış hüccetlerinde yer tarifi yapılırken Yeni Han'a bitişik bezzâz dükkânı, ekmekçi dükkânı, Yeni Han Sokağı gibi yoğun işyerlerinin bulunduğu görülmektedir.

Ayrıca uzak vilayetlerden gelen yabancı tüccarların oda kiralayarak konakladıkları Yeni Han, öyle anlaşılıyor ki Siverek’in en önemli ticaret merkezidir. Çarşıda bulunan Yeni Han’ın nisif hissesi 25.000 kuruşa satılmıştır (S.Ş.S.444, s. 26, No: 192).

Bölgeler arası ticaret yapan Halepli, Diyarbakırlı, Musullu ve Bağdatlı tüccarlar bu handa konaklamışlardır. Nitekim bu han odalarında vefat ederek terekesi varislerine ya da beytül-mala teslim edilenlerin terekelerini sicillerde görmek mümkündür. Şer’iye sicillerine göre Siverek’te yeni handa kalan tüccarlardan bazıları şunlardır:

Siverek’te Yeni Han’da ticaret yapan Urfalı Kivork bu handa vefat etmiş ve terekesi taksim edilerek borçları terekesinden mahkeme aracılığı ile ödenmiştir (S.Ş.S.444, S:19).

Yeni Han’da kalarak burada ticaret yapan Halepli Tüccar Habib veledi Butros ile yine aynı handa kalan Tüccar Corc veledi Hıdır ticari borç anlaşmazlığından mahkemelik olmuşlardır.³⁷

Yeni Han’da kalan bir başka bir Halepli tüccar da “*İshâk nam Yahudi*”dir. Halepli Yahudi Tüccar İshak yine Siverek’teki Yahudi tüccarlardan Tüccar Yahuza ile alışveriş muamelesinden mahkemelik olmuşlardır. Yahuza borcu inkâr edince Halepli Tüccar “*vechi şer’i üzere*” yemin etmiş ve İshak, Yahuza’dan 204 kuruşu almıştır (S.Ş.S.440, S: 41 No: 378).

Yeni Han’da kaldıkları tespit edilen diğer tüccarlar şunlardır:

Halepli olup, Yahudi Milletinden Abraham veledi Yakup nam kimesne (buğday tüccarı) (S.Ş.S.440, S: 123 No: 898). Yeni Han’da Tüccar Kirkos (S.Ş.S.440, S: 129 No: 924). Diyarbakırlı olup Yeni Han’da sakin olan Bağdeser (S.Ş.S. 440, S: 132 No: 93). Harputlu olup, Yeni Han’da mali fatura (manifatura) satan “*Teb’a-i Devlet-i Aliyye’nin Ermeni Milletinden Muksi Kirkor veledi Serkiz veledi Kirkor Keşiş*” (S.Ş.S.438, S:31, No: 41). “*Ergani Madeni Kazası sakinlerinden olup Siverek’te Yeni Handa misafireten sakin iken kendi nefsinin carh ve katl eden (intihar eden şahsın adı okunamadı)*” (S.Ş.S.440, S: 133 No: 936).

Yeni Han’da kaldığı tespit edilen misafir ve tüccarların tamamı gayrimüslimdir. Burada hiç Müslüman tüccar olmadığı anlamına gelmemekle beraber ticaretin meslek olarak daha çok Yahudi ve Hristiyanlar tarafından yapıldığı görülmektedir. Nitekim handaki Halepli tüccarlar da Yahudi ve Ermeni milletindedirler.

Gümrük Hanı (veya Yeni Han) bir dönem (1920) belediye binası, daha sonra uzun bir süre ticari amaçla kullanılmış, son zamanlarda keçeci esnafına

³⁷“Anı’l-ı Halep ahalilerinden olup, Siverek’te Yeni Handa mütemekkin teb’a-i Devlet-i Aliyye’den Tüccar Habib veledi Butros nam kimesne kasaba-i mezbûrmeclis-i deavisi’ndema’kud Meclis-i Şer’i Şerifde, Yeni Handa mütemekkin Tüccar Corci veledi Hıdır muvacehesinde ba defter eşya bahasından olarak ez ğayrı teslimat merkum Corci’nin zimmetinde dokuz yüz kuruş alacağını aliverilmesi matlubumdur...” (S.Ş.S.440, S: 7 No: 37)

terkedilmişti. 2012 yılında Siverek Belediyesi tarafından restore edilen Han bugün Kent Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Hacı Yusuf Hanı

Gümrük Hanı ile aynı sokakta olan Hacı Yusuf Hanı da günümüze kadar gelebilmiş, şehrin mekânsal geçmişini anlamada önemli bir referans noktası olma konumunu korumaya devam etmektedir. Gümrük Hanı gibi çarşı merkezinde olduğu için zengin ve renkli müşterileri vardır. Dikdörtgen şeklinde ve tek katlı olup avlusunu çevreleyen dükkânlar ve odalar bulunmaktadır. Han tek katlı olduğuna göre burada hayvanların kalacağı ahırlar bulunmamakta, sadece ticari faaliyetler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Handa geçen bazı olaylar da buradaki ticari canlılığı göstermektedir.

Fettahzâde Hacı Yusuf Ağa bin Mustafa Ağa'nın mülkiyetinde olan Yusuf Ağa Hanı (S.Ş.S.444, S:110, No:114), Gümrük Han'ın bulunduğu üst sokakta olup, yapılış tarihi hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hacı Yusuf Ağa Hanı'nın sahibi Fettahzâde Hacı Yusuf Ağa bin Mustafa Ağa 11 Eylül 1889 yılında vefat ettiğinde miras olarak oğlu Eyüp ile üç kızına terekesine ek olarak iki katlı, 24.000 kuruş kıymetinde bir konak da bırakmıştır. Siverek eşrafından ve zengin tüccarlarından olan Fettahzâde Hacı Yusuf Ağa, Diyarbakırlı Şafiiler İmamzâdenin kızı Fatıma Hanım ile evlidir. Cıncıklı Hamamı "*itibari kırk paradan olub itibar-ı mezkûreden yirmi altı para iki akçesi mûmâileyh Yusuf Ağa'nın*"dır (S.Ş.S 438, S: 22 No: 37). Hacı Yusuf Ağa'nın Siverek Çarşısındaki Meydanda da dükkânları bulunmaktadır.

Hacı Yusuf Ağa Hanı, misafir kabul ederek konaklama hizmeti vermiştir. Ayrıca burada tüccarların kaldığı ve ticari faaliyetlerini yürüttükleri bir iş hanı ve çeşitli meslek erbabının mesleğini icra ettiği ofisler de yer almıştır. Nitekimaslen Tokatlı bir Ermeni doktorun mesleğini icra ederken han odasında vefat etmesi de bunu göstermektedir.³⁸

Tokat'ın Hoca Ahmet Mahallesi ahalisinden olan Ermeni Tabib Basfegi Siverek'te kaldığı Hacı Yusuf Hanı'nda sağlık hizmeti verdiği odasında vefat edince, Tokat'ta bulunan zevcesi İne binti Oseb ile beşi erkek üçü kız, sekiz çocuğuna terekesinin taksim edilmesi için Siverek'teki Ermeni Milleti Keşişlerinden Keşiş Tavid veledi Serkiz vasi-i muhtar olarak terekenin tespit edilip, Sûk-ı Sultani'de müzayedeye konularak satılmasına nezaret etmiştir. Ermeni Tabibin terekesinden, Sûk-ı Sultani'de müzayedeye çıkarılan eşyalara müşteri olanların kimliğini, anılan tarihte bir terekenin satış kaydından çarşıdaki hareketliliği ve şehrin sosyal hayatında görünen yüzleri, şehrin önde gelen şahsiyetlerini, kısacası çarşı ahalisini görmek mümkündür. Sûk-ı Sultani'de açık artırmaya sunulan doktorun eşyalarını alanlar arasında şehrin elit ve zengin kesimi bulunmaktadır. Doktorun eşyalarını alanlar arasında; İdare Azası eski

³⁸ "Fî'l-asl Medine-i Tokad mahallâtından Hoca Ahmet Mahallesi sâkinlerinden olub, Siverek Kasabası'nda Hacı Yusuf Hanı'nda misâfireten mütemekkin iken bundan akdem vefât iden Devlet-i Alfıyye'nin Ermeni Milletinden Tabib Basfegiveled-i Kigorakveled-i Adam'ın" (S.Ş.S.444, S:110, No:114).

müftü ve naip vekili Hacı Numan Efendi, Zaptiye Mülazımı Hüseyin Ağa, Kaymakam Abdurrahman Nafiz Efendi, İdare Azası Eyüp Efendi, Hâkim Efendinin adamı Ahmet Ağa, Mal Müdürü Mevlüd Efendi, Tahrirat Katibi Ali Bey, Deavi Mümeyyizi Eyüp Ağa, Kaymakam Adamı Yusuf Ağa, Zaptiye Haseki, Tabib Moseh, Zaptiye Mehmet Çavuş, Mola Ali Kasan, Kaplan Ağazâde Halil Ağa, Hacı Hafız Ağazâde Mehmet Ağa, Küçük Ömerzâde Mahmut, Eyüb Ağa’nın hizmetçisi Mustafa, Makdis Pello’nun oğlu ile bunlar dışında esnaftan Mansur, Diyarbakırlı Yusuf, Mardinli Şamos, Debbağ Aroş, Tenekeci Urfalı Kirkor, Harputlu Mehmet Ağa, İstanbullu Kunduracı Serkis, Tüccar Mahmut Efendi, Zaptiye Ulvi Çeto, Anbar memuru Genco, Harputlu Kürkçü Bağdeser, Dellâl Mustafa bulunmaktadır (S.Ş.S.444, S:110, No:114).

Görüldüğü gibi Siverek çarşısında heterojen bir ahali vardır. Her sınıftan ve her etnik kökenden hemşehriler aynı çarşıda, sosyal ilişkilerde bulunmaktadır. Ayrıca Siverek’te Diyarbakırlı, Urfalı, Harputlu, Mardinli, İstanbullu ve Tokatlı gibi çok değişik ve uzak bölgelerden insanların bulunması Siverek’in şehir yapısını ve şehirdeki canlılığı da ortaya koymaktadır.

Siverek’in ileri gelenlerinin, itibarlı tüccar ve esnafının, doktorun eşyalarına talip olmasındaki neden, satılan eşyalara bakılınca daha iyi anlaşılmaktadır. Tabip Basfegi, doktorluğun yanında ecza malzemeleri ve ilaç da satmış, aynı zamanda yanında antika eşyalar, değerli maden ve taşlar da bulundurmuştur. Nitekim elmaslı yüzükler, saykallı hâtem, gümüş takımları, elmas parçaları, gümüş sigara takımları ve benzeri kıymetli eşyalar ile 400 kuruşluk ilaçlara bakılınca, doktorun eşyalarına şehrin ileri gelenleri ve esnaf ile tüccarlarının neden müşteri oldukları daha iyi anlaşılmış olur. Ancak yine de eşi ve sekiz çocuğu Tokat’ta ikamet eden doktorun Siverek’te Hacı Yusuf Hanı’nda uzun süre kalması; burada daha çok gelir elde etme amaçlı olabileceği gibi, kendisi de Ermeni olduğu için dindaşlarının bulunduğu Siverek’te rahat bir çalışma ve sosyal ortam bulmuş olmasından kaynaklanabilir.

Yemiş Hanı

Yemiş Hanı, kapıları ve meydanı olan bir pazar ve dışarıdan gelen malların depolandığı ve satışa sunulduğu bir handır. Yeri tam olarak belirlenememişse de Kale Boğazı civarında olduğu sicillerde kayıtlıdır. Hanın ortasında bir meydanın etrafında mağaza (depo, ambar) dükkân ve hayvanların kalabileceği bölümü ve avlusunda büyük bir su kuyusu olan, meyve, sebze ve işlenmiş gıdaların pazarlandığı çok işlek bir handır. Siverek Kale Boğazı ile Meydan (Şehir) Çayı arasında ve Abdal Hamamı’ndan Ordu Mahallesi’ne giden yolun üstünde şimdiki Kasaplar Çarşısı’nın bitişiğinde ve halen aynı amaçla kullanılan benzer bir hanın (Şire Pazarı) aynı işlevi görmesi, Yemiş Hanı’nın burası olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Sicillerde sahibinin Murozâde Muhammed bin Eyüp bin Murad olduğu anlaşılmaktadır. Murozâde Muhammed Ağa Siverek’in en zengin tüccar ve

mültezimlerindedir. Murozâde Muhammed Ağa mültezim olarak devlete vermesi gereken zimmetindeki borçları vermeden akli dengesini kaybetmiştir (S.Ş.S.440, S: 121 No:125). Zimmetindeki vergi ve diğer borçların toplamı 83.463 kuruşun tahsil edilebilmesi için Siverek Mal Müdürü mahkemeye başvurarak Muhammed Ağa'nın gayr-ı menkullerinin Sûk-ı Sultani'de satılmak suretiyle devletin alacağı tahsil etmesi için dava açmıştır. Satılacak gayr-ı menkuller listesinde “*arasada dekâkin-i müteadide mağazayı müştemil Yemiş Hanı*” da vardır. Belgeden anlaşıldığına göre Yemiş Hanı'nda pek çok mağaza (depo-ambar), dükkân ve kıymetli bir su kuyusu da vardır (S.Ş.S.440 S:121, No:889).

Siverek, şehir olarak hinterlandındaki kırsal kesimin tarım ürünlerinin mübadele edildiği, pazarlandığı ve yeniden üretildiği bir çekim merkezidir. Buraya yiyecek maddeleri getiren üretici veya pazarlamacılar, Yemiş Hanı'ndaki hancılarla sorun yaşamışlar ve bu sorunu mahkemeye taşımışlardır. Hancı Muhan ve Hancı Muhammed yiyecek maddeleri ve yemiş getirenlerin hayvanlarına bakmakta ve yüklerin taşınmasında yardım etmektedirler. Yemiş Hanı'nda hayvanların kalabileceği bir bölüm de vardır. Ayrıca hanın içinde komisyonculuk yapan hancılar da burada dışardan getirilen malları teslim alıp satmaktadırlar. Bir kısım satıcılar da kendi mallarını hanın önünde ve hanın ortasındaki meydanda sergileyip kendileri satmaktadır. Hancılar bunlardan belirlenenden fazla para alınmaması konusunda sık sık uyarılmışlardır.³⁹

Ali Efendi (Cudi Paşa) Hanı

Hacı Ali Efendi Hanı olarak da bilinen ve daha sonraları Cudi Paşa Hanı olarak adlandırılan hanın ne zaman yapıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hacı Ali Efendîzâdelerin büyük babasına izafe edilen hanın, Tanzimat döneminde yeni devlet kurumlarının şehre eklemeli olduğu ve şehrin güney tarafına doğru uzanan mekânda diğer binalarla beraber yapıldığı tahmin edilmektedir. 1907 yılında yapılan hükümet konağı ile çevresindeki büyük ağa konakları, yeni okullar hep aynı mıntıkada yapılmaya başlandı. Cudi Paşa 1903 yılında Siverek Belediye reisliği yapmış ve paşalık rütbesi almış Hacı Ali Efendîzâdelerdendir (D.V.S. Defa 19,Sene: 1321/1903-1904). Hanın kare şeklinde bir avlusu ve ikinci katında odaları bulunmaktadır. Konaklama amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde restore edilmiş olup belediye tarafından sosyal hizmet amacı ile kullanılmaktadır.

³⁹ “Yemiş Hanı'nda, hancılar me'külât getirüp satanlardan nizamsız olarak yük başına onar para aldıklarına dair Çüngüşlü Hasan, Çüngüşlü Osman, Çüngüşlü Süleyman Çavuş, Çermikli Sor Ahmet, Çermikli Murad hancıların Yemiş Hanı'nda yemiş yüklerinden bervech-i kadim yük başına onar para alması için vermiş oldukları arzuhal. Mezkûr hana yemiş sahipleri ve saire gelüp de hayvanlarını ve yüklerini koyarlar ise, zaten yük başına onar ve hayvan başına para almağa hakları vardır. Ve bundan başka çuval ve ağırlıklarını hana koyup ve sair güne hizmetlerini görüp, yemiş sahiplerinin rızasını tahsil eyledi ise her ne verirler ise kimse mâni olamaz, fakat yükünü götürüp de hana koymayup heman meydanda satup giden olur ise cebren kimseden nesne almağa hakkı olamayacağını bundan akdem verdikleri arzuhallerinde i'lam olunmuşdu. Yine ol vech ile icra ettirilmesi lazımdır. Ve han sahipleri ile mukavele ile hanı icar eylediğini isbat eylediği halde anın ol vakit iktzasına bakılmak lazımdır.” (S.Ş.S.441, S: 11, No: 76; S.Ş.S.441, S: 11, No:77)

Belediye Hanı

Arşiv belgelerinde ve şer'îye sicillerinde, Siverek Belediyesi'nin Hacı Ali Efendi'den 130.000 kuruşa satın aldığı kırk iki odalı, dokuz ahır ve su kuyusu bulunan şehrin en büyük hanıdır (BOA.DH.MKT. 1420/43; BOA, ŞD.1461/45). Bu han, belediye adına istimlak edilmiş ve ticari amaçlarla kullanılmak üzere ahaliye kâr amacıyla kiraya verilmiştir (S.Ş.S.445, S: 86, No:33). Bu hanın yeri tam olarak tespit edilememekle beraber, Hacı Ali Efendi'nin tasarrufunda bulunduğu göre, Osman Paşa ve Cudi Paşa hanı olarak bilinen hanların bulunduğu mevkide olması kuvvetle muhtemeldir.

Osman Paşa Hanı

Cudi Paşa Hanı'nın biraz gerisinde hükümet konağının ve şimdiki emniyet müdürlüğünün tam karşısında bulunan bu han da yine Siverek eşrafından Hacı Ali Efendizâde Mirimirân Osman Paşa (BOA.BEO, 1440/85447, S.V.D.Defa 117, Sene: 1318/1900-1901) adına izafe edilmiştir. Hanın kalıntıları ve bir kısım sağlam duvarları 90'lı yıllara kadar gelmiş, daha sonra tamamen yıkılmıştır. Kullanım amacı ve yapılış tarihi hakkında malumat olmamakla beraber, son zamanlara kadar gelen kalıntılar ve yıkılmamış duvarlarından anlaşıldığı kadarı ile büyük ve düzenli bir mimari yapı olup siyah, düzgün bazalt taşlardan imar edildiği ve gelir düzeyi yüksek kişilerin kalabileceği bir mekân olduğu tahmin edilmektedir.

Yukarıda adı geçen hanlar dışında belgelerde adı geçen ve bir kısmı 70'li yılların sonuna kadar kaldıktan sonra yıkılan hanlar da şunlardır; Sipahi pazarı ile Cıncıklı Hamamı bitişiğinde Ali Rıza (Razi) Hanı (S.Ş.S.445, S:110, No:187), Çobanzâde ailesinin mülkü olan ve Meydana yakın bulunan çok önemli bir ticari merkez olan Çoban Hanı (S.Ş.S.440, No:67), Hasan Çelebi Mahallesinde kiliseye vakfedilmiş kilise Hanı (S.Ş.S.440, S:88 No:719), Kale Boğazında olup etrafında bakkal dükkanları bulunan Hacı Hasan Ağa Hanı (S.Ş.S.445, S.83, No: 204), Hacı Pınar Çeşmesi civarında Hacı Hafız Ağa sokağında bulunan Hacı Ömer Camisinin banisi olan Hacı Ömer tarafından yapılan Hacı Ömer Hanı (S.Ş.S.440, S:141, No:985) ile kale eteğinde ve Çeribaşı Camii karşısında bulunan Osmanlı mimarisi eyvanları 90'lı yıllarda yıkılan ve son sahipleri olan Abiklerin ismi ile anılan Abikler Hanı Siverek'te şimdilik tespit edilebilen hanlardır.

Sonuç

Ziraî ürünler dışında uzmanlaşmış sanatkârların ürettikleri aletlerin değişiminin yapıldığı pazarların bulunduğu alanlar, şehri meydana getiren en önemli mekanlardır. Kırsal kesimde ve şehrin olduğu merkezin hemen çevresinde tarımdan elde edilen artık ürünlerin beslediği şehirler, kendi içindeki ve daha uzak ticaret merkezlerinden gelen sına'î ürünlerle bu mekânlarda karşılaşmakta ve pazarlamaları suk-ı sultani denilen çarşı sisteminde yapılmaktadır. Şehirlerin fizikî alan ve nüfusça büyüklükleri de bu şehirlerin periferisindeki tarım alanlarından elde edilen ziraî ürünlerin miktarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Siverek Osmanlı hâkimiyetine küçük bir kasaba olarak girmiş, tüm şehir özelliklerini taşımasına rağmen, meskûn fizikî alan ve ticaret mekânları ve bunlara bağlı olarak nüfusu dikkat çekici bir şekilde değişmeden 20. yüzyılın başlarına kadar gelmiştir. Şehrin nüfus ve mahalleleri ile suk-ı sultani denilen çarşı sınırları çok az değişikliklerle statik konumunu korumuştur.

Nüfus ve şehir mekânı açısından belli bir sınırın üstüne çıkamayan Siverek, bir Osmanlı/İslam şehrinin taşıdığı tüm unsurları içinde barındırmayı da hep sürdürmüştür. Sadece ticari mekânların ele alındığı bu makalede de görüldüğü gibi kalesi, kalenin eteğinde akan şehir çayı, bu çayın kenarında ve çevresinde oluşan hamamlar, camiler ve çarşı sistemi ile Siverek bir şehirde bulunması gereken tüm mekân unsurlarını ve sosyal yapıları yüzyıllarca korumuş bir şehirdir. Suk-ı sultani de denilen çarşısında başta bedesten olmak üzere çeşitli meslek gruplarına göre sınıflandırılmış çarşıları ve bunların hemen yanı başlarında onlarca ticaret ve konaklama hanlarından bir kısmı günümüze kadar gelebilmişlerdir. Şehirde hanların çokluğu buranın, makalede sözü edilen Erzurum-Diyarbakır ve Halep arasında uzun ticaret kervanlarının konaklama ve bir çeşit antrepo konumunda olmasından kaynaklanmaktadır. Şeri'ye sicillerinde pek çok katır ve eşek davasının görülmesi, ayrıca şehirde eşekçi başı ve mekkâreci başı gibi kervancılığa yönelik mesleki teşekküllerin bulunması da Siverek'in çarşılarındaki ticari hareketliliğin nedenini açıklamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA.A.MKT.UM. 394/ 95, 13 Recep 1276/5 Şubat 1860.

BOA.BEO 1440/85447, 21 Muharrem 1316/11 Haziran 1898.

BOA.DH.MKT. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1420/43, 21 Safer 1304/19 Kasım 1886;

BOA, ŞD. Şuray-ı Devlet Evrakı 1461/45, 2 Ş 1304/26 Haziran 1887.

BOA.NFS.d. Nüfus Defterleri 2700,1251/1835.

Siverek Şeri'ye Sicilleri (S.Ş.S.)

443 No'lu Siverek Şer'iye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1268, Bitiş Tarihi: H.1269).

438 No'lu Siverek Şer'iye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1283, Bitiş Tarihi: H.1284).

441 No'lu Siverek Şer'iye Sicili, (Başlama Tarihi: H. 1285, Bitiş Tarihi: H.1290).

440 No'lu Siverek Şer'iye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1288, Bitiş Tarihi: H.1297).

444 No'lu Siverek Şer'iye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1288, Bitiş Tarihi: H.1298)

445 No'lu Siverek Şer'iye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1306, Bitiş Tarihi: H.1309).

S.V.D *Sâlnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir*. Defa 5. Sene: 1290/1873. Diyarbekir Vilayet Matbaası.

BOA, (1998). 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyar-ı Bekr*, ve 'Arap ve Zü'l-Kâdiriye Defteri (937/1530) I, (Yayına Hazırlayan: Özkılınç, A.) Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Araştırma ve İncelemeler

- Aktüre, S. (1975). 17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıla Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirselleşme Süreci. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 1: 101-128.
- Avcı, Y. (2017). Osmanlı Hükümet Konakları, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Becker, C.H (1978). Dellâl, İslam Ansiklopedisi, C.III. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Çelik, B. Ç (2005). Şanlıurfa-Siverek ilçesinde Ele Geçen Geç Hitit Çağına Ait Yeni Bir Stel Kaidesi. Anadolu (Anatolia) Dergisi, 28, 13-16.
- Demirbağ, H. (2013). Bir Zamanlar Siverek, İstanbul: Siverek Belediyesi Kültür Yayınları.
- Ergenç, Ö. (2012). XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ergenç, Ö. (2013). Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde Sûk-ı Sultani, Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Eyice, S. (1992). Bedesten, İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Faroqhi, S. (2004). Osmanlı'da Kent ve Kentliler, çev. N. Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göyünç, N. (1975). XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu. Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 81: 71-98
- Köroğlu, K. (1993). Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üç tepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Tarihi Coğrafyası. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kuban, D. (1968). Anadolu Türk Şehri, Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler. Vakıflar Dergisi, 7: 53-73.
- Kulakoğlu, F. (2001). Şanlıurfa M. Ö. I. Binyıl Merkezleri Yüzey Araştırması, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. II, 22-26 Mayıs 2000, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara
- Matrakçı Nasûhü's-Silâhî (2014). Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han. (Yayına Hazırlayan: Hüseyin Gazi Yurdaydın), TTK Basımevi, Ankara.
- Osman M. A. (1978). El-Medinet'ül-İslamiye. Küveyt: A'lam'ul-ma'rife.
- Özgültekin, R., Akman, E., Demirbağ, H., Sun, K. (2003). Tarihi ve Kültürü ile Siverek. Siverek Kaymakamlığı Yayınları, Ankara.
- Pakalın, M.Z. (1983). Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Tekeli, İ. (2007). Bursa'nın Kentsel Ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı, Cafer Çiftçi (Ed.). 07-08 Nisan 2007, Gaye Kitabevi, Bursa.

Weber, M. (2012).Şehir, Modern Kentin Doğuşu, çev. M. Ceylan. Yarın Yayınları, İstanbul.